

حضور پزشکی و درمانی زنان در جنگ‌های عصر پیامبر (ص) (سال‌های ۱ تا ۱۱ هجرت)

حمید حاجیان‌پور^۱، زینب کریمی^{۲*}

مقاله‌ی مروری

چکیده

زن به‌عنوان شخصیتی که مظهر محبت است و در ذات خویش مراقبت را به‌صورت فطری دارا است، در جنگ‌های عصر پیامبر (ص) زن وارد یکی از سخت‌ترین و شاید بتوان گفت مردانه‌ترین عرصه‌های اجتماع، یعنی میادین نبرد، شد. حضور زنان در جنگ‌های عصر پیامبر (ص) با اجازه‌ی حضرت پیامبر (ص) بود و بدین‌صورت که ایشان گروه‌هایی از زنان را در جنگ‌ها برای مراقبت‌های پزشکی و امدادی با خویش همراه می‌کردند. اهمیت مسأله در شناخت هر چه بیش‌تر نقش بانوان مسلمان در زمینه‌های اجتماعی مانند میدان‌های جنگ است. پژوهش حاضر درصدد دستیابی به این اهداف است: نقش و عملکرد پزشکی و درمانی زنان در جنگ‌های عصر پیامبر (ص)، و تشریح فعالیت‌های درمانی زنان در جنگ‌های حضرت محمد (ص) و معرفی زنان فعال این حوزه. مطالعه‌ی حاضر بر اساس روش توصیفی - تحلیلی از طریق گردآوری فیش‌های تحقیقاتی از منابع کتابخانه‌ای انجام شده است. در زمینه‌ی یافته‌های این تحقیق می‌توان گفت: زنان در جنگ‌های صدر اسلام حضور چشم‌گیر داشته‌اند. این امر با اجازه‌ی رسول‌الله (ص) بوده است و شواهد و قرائن آن در تاریخ موجود است. حضور زنان به سبب کمبود نیروی مردانه برای نبرد نبوده است، بلکه به جهت قابلیت‌های آنان در انجام امور پزشکی و درمانی بوده است و در این زمینه نیز عملکردی موفق داشته‌اند.

واژگان کلیدی: عصر پیامبر، زنان، مراقبت پزشکی، جنگ

^۱ دانشیار، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شیراز، ایران

^۲ دانشجوی دکتری تاریخ اسلام، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شیراز، ایران

* نشانی: شیراز، میدان ارم، دانشگاه شیراز، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دفتر بخش تاریخ، تلفن: ۰۷۱۳۶۱۳۴۳۶۲

مقدمه

زن در تاریخ صدر اسلام، با حفظ حدودی که خداوند برایش قرار داده بود، در صحنه‌های مختلف اجتماعی، سیاسی و نظامی حضوری فعال داشته و به‌عنوان عنصری کارآمد در دفاع از اسلام نقش مهمی را ایفا می‌کرد. به تعبیر فلسفی می‌توان گفت که زن در اسلام علاوه بر ایفای نقش در «تدبیر منزل» به «سیاست مُدن» یا همان ایفای نقش در جامعه پرداخته است. زنان در جنگ‌های صدر اسلام، عهده‌دار مسئولیت امداد بودند. زنانی چون حضرت فاطمه زهرا (س)، ام‌عطیه، ام‌سلمه، نُسیبه و ... در این حوزه فعال بودند. اهمیت پرداختن به این مهم در شناخت هر چه بیش‌تر نقش بانوان مسلمان در زمینه‌های اجتماعی است؛ امروزه دنیای مدرن به جهت ایجاد نهادهایی مانند صلیب سرخ جهانی بر خود می‌بالد. می‌خواهیم بگوییم تاریخ اسلام این الگوهای امدادی را در چهارده قرن پیش ارائه کرده است و امروزه نیاز به بازآفرینی و بازسازی دارند تا الگوی زنان جوامع اسلامی شوند. در این مقاله سعی بر آن است ضمن بررسی نقش و عملکرد زنان در جنگ‌های عصر پیامبر (ص)، شرحی در جهت معرفی زنان مسلمان فعال عرصه‌ی دانش پزشکی و خدمات درمانی در صدر اسلام ارائه شود. لذا این پژوهش درصدد پاسخ به سؤالاتی است از قبیل: نقش و عملکرد پزشکی و درمانی زن مسلمان در عرصه‌های نظامی عصر رسول‌الله (ص) چگونه بوده است؟ زنان مسلمان حوزه‌ی خدمات پزشکی چه کسانی بوده و چه اقداماتی انجام داده‌اند؟ در کدام میادین فعالیت داشته‌اند؟

مفروضات اساسی بحث نیز عبارت است از: زنان زیادی در صدر اسلام با وجود مسئولیت‌های خانوادگی و شخصی، وارد حوزه‌ی نظامی شده‌اند و با اقدامات پشتیبانی و امدادی مانند درمان مجروحین و امدادرسانی به رزمندگان صدر

اسلام، نقش خود را در پیروزی‌های صدر اسلام ایفا کرده‌اند. در این مقاله سه دسته داده‌های قرآنی، روایی و تاریخی بررسی شده است. بدین‌صورت که آیاتی از قرآن در زمینه‌ی فعالیت‌های درمانی و پرستاری ذکر شده است و همچنین، روایت‌ها و احادیثی از ائمه (ص) در خصوص خدمات درمانی و فعالیت‌های پزشکی و اهمیت جایگاه آن آمده است. و در نهایت برای مستندسازی و بیان عینی، داده‌های تاریخی از منابع موجود و دست اول مبنی بر حضور پزشکی و درمانی زنان در جنگ‌های عصر رسول خدا (ص) استخراج شده و به ذکر و تحلیل آنان پرداخته است.

در حوزه‌ی مربوط به جنگ‌های صدر اسلام، پژوهش‌های زیادی انجام شده است که از این میان معدودی نیز به بررسی نقش زنان در عرصه‌ی نظامی پرداخته‌اند. این پژوهش‌ها با نگاهی به حضور نظامی زنان یا نقش زنان در عرصه‌ی علم و دانش اسلامی ارائه شده‌اند. در این راستا می‌توان به مقالات جلالی و قلی‌پور تحت عنوان: «درخشش زنان مسلمان در عرصه‌ی علم و فرهنگ در صدر اسلام» و «زنان فعال عصر پیامبر (ص) (صدر اسلام)» اشاره کرد. ولی تاکنون پژوهشی پیرامون این موضوع به‌صورت مستقل صورت نگرفته است.

روش کار

در این نوشتار تکیه‌ی اصلی بحث بر ارائه، توصیف، بررسی منابع و داده‌های تاریخی (نقلی) و تحلیل و تبیین نظری است. بنابراین هدف نه توصیف صرف است و نه تاریخ‌نویسی؛ بلکه سعی شده است با روشی منظم و منطقی اطلاعات توصیفی موجود در منابع تاریخی را در قالبی مشخص با عنوان یادشده، گردآوریم و بر این اساس تصویری منسجم از فعالیت و حضور درمانی و امدادی زنان در این عرصه ارائه کنیم.

با توجه به نوع کتاب و منابع استفاده شده، روش

زمین بکشد چنان است که گویی همه مردم را کشته باشد و هر کس، کسی را زنده بدارد چنان است که گویی تمام مردم را زنده داشته است و قطعاً پیامبران ما دلایل آشکار برای آنان آوردند [با این همه] پس از آن بسیاری از ایشان در زمین زیاده‌روی می‌کنند».

مستندات روایی

پرستاری و مراقبت‌های پزشکی در گفتار نبوی و ائمه (ع) از سخنانی که پیامبر (ص) در واپسین روزهای عمرشان در مسجد مدینه فرمودند، چنین است: «من قامَ علی مریضاً یوماً و لیلۃً بعثه الله مع ابراهیم (ع) فجاز علی الصراط کالبرق اللامع و من سعی لمریضاً فی حاجۃ فضاها خرج من ذنوبه کیوم ولدتہ أمه» (۱). «کسی که یک روز و یک شب پرستاری بیماری را به عهده بگیرد، خداوند او را با ابراهیم (ع) محشور می‌کند، پس هم‌چون درخشش برقی از صراط عبور می‌کند. کسی که در برطرف کردن نیازهای بیمار تلاش کند و نیاز او را برآورد، همانند روزی که از مادر متولد شده است از گناهانش پاک می‌شود».

این رهنمودها نشان‌گر اهمیت دادن پیامبر (ص) به پرستاری بوده و تأکید ایشان بر هم‌پاری در جامعه را نشان می‌دهد.

امام صادق (ع) از قول رسول الله (ص) می‌فرماید: «من سعی لمریضاً فی حاجۃ فضاها أولم یقضها خرج من ذنوبه کیوم ولدتہ أمه ...» (۲). «کسی که برای برآوردن نیاز بیماری تلاش کند، خواه نیاز او برآورده شود یا نه، همانند روزی که از مادر متولد شده است از گناهان پاک می‌شود».

حضرت یوسف، از جمله انبیایی است که در قرآن به عنوان پرستار نیز معرفی شده است و به سبب این که زمانی در زندان مصر به زندانیان خدمت می‌کرد و خدمات او به زندانیان به گونه‌ای بود که توجه آنان را به سوی خود جلب کرد، آن حضرت را از نیکوکاران می‌دانستند. «ما تو را از

گردآوری داده‌ها، روش کتابخانه‌ای است و در صورت نیاز از پایگاه‌های اطلاعاتی و نرم‌افزارهای مربوطه استفاده شده است. در نحوه‌ی بیان مطالب تلاش شده است که ترکیبی از روش‌های توصیفی و تحلیلی به کار گرفته شود. بخشی از مباحث توصیفی است. هرچند توصیف، به صورت محض و جدا از تحلیل و مباحث نظری نیامده است.

در این تحقیق، کتاب‌های موجود و در دسترس، مورد مطالعه قرار گرفته است. اطلاعات و مباحث مربوط به مراقبت‌های پزشکی و درمانی در عصر پیامبر و حضور زنان در جنگ‌ها استخراج گردیده و در قالب‌های منظم دسته‌بندی شده است و سپس تحلیل‌های لازم پیرامون آن صورت گرفته است.

مستندات قرآنی

خدمات پزشکی و پرستاری در قرآن

از زمانی که عضوی از بدن انسان به درد آمد و اقدامات پزشکی از قبیل مراقبت و درمان که بعداً به صورت منفک به دو حوزه‌ی پزشکی و پرستاری درآمد، به وجود آمدند. بنابراین، سابقه‌ی تاریخی نمی‌توان برای آن قائل شد، بلکه باید گفت عمر خدمات درمانی و پزشکی به طول عمر بشریت است.

در اسلام کمک به دیگران به‌ویژه ناتوانان از اعمال شایسته و درخور پاداش است. مفهوم یاری رساندن و پرستاری در قرآن بسیار تأکید شده است، به گونه‌ای که خداوند در این باره می‌فرماید: «من أجل ذلك كتبنا علی بنی اسرائیل أنه من قتل نفساً بغير نفس أو فساد فی الارض فکأنما قتل الناس جمیعاً و من احیاهما فکأنما احیا الناس جمیعاً ولقد جاء نهم رسلنا بالبینات ثم إن کثیراً منهم بعد ذلك فی الارض لمسرِفون»^۱. «از این روی بر فرزندان اسرائیل مقرر داشتیم که هر کس، کسی را جز به قصاص قتل یا [به کیفر] فسادی در

^۱ قرآن کریم، سوره‌ی مبارکه‌ی مائده، آیه‌ی ۳۲

میدانی این شعر را درباره چه کسی سروده‌اند؟ گفتم نه. زینب گفت: این شعر برای من سروده شده است و من همان زینب بنی اُود هستم و گوینده‌ی شعر، عموی تو (ابو سماک اسدی) است (۳). ذکر این روایت نشان از شهرت این چشم‌پزشک دارد.

«أم‌الحسن» نام زنی دیگر است که در دانش پزشکی شهرت داشته است. وی دختر ابوجعفر طنجی بود و ضمن آگاهی او در علوم، در دانش طب نام‌دار بوده است (۴). از دیگر زنان عرصه‌ی دانش پزشکی در صدر اسلام می‌توان از «شیخه راجیب» نام برد و درباره‌ی وی آمده است که هر کس بیمار می‌شد و به او مراجعه می‌کرد، یک شب در منزل او بستری شده و تحت مداوا قرار می‌گرفت، به طوری که گفته‌اند: صبح روز بعد، بیمار سلامتی کامل خود را بازمی‌یافت! و آمده است که او مردان را از پشت پرده برای مداوا ملاقات می‌کرده است (۵).

زنان پرستار جنگ در صدر اسلام

نوع دیگر حضور زنان در عرصه‌ی مراقبت‌های پزشکی در تاریخ صدر اسلام در عرصه‌ها و میادین نبرد این بود که کارهایی از قبیل آب دادن به رزمندگان، تهیه‌ی غذا، نگهداری و کمک به مجروحان، درمان موقت آنان، انتقال مجروحان و شهدا به شهر را انجام می‌دادند. در ذیل به نمونه‌هایی از این موارد اشاره می‌کنیم: «فاطمه زهرا (س)» در اُحد حضور داشتند و به جهادکنندگان آب و غذا می‌رساندند و مجروحان را مداوا می‌کردند. ایشان با کمک علی (ع)، جراحات رسول خدا (ص) را درمان کردند (۶).

«حَمْنَه بنت حَجَّش» نیز در جنگ اُحد علاوه بر آب‌رسانی، مجروحان را نیز مداوا می‌کرد. وی در خیبر نیز حضور داشت (۷).

«أم عطیه الانصاریه» در جنگ‌های زیادی همراه رسول خدا (ص) بود و به مداوای بیماران و مجروحان می‌پرداخت (۸). «برکه بنت ثعلبه بن عمره الحبشیه» معروف به أم‌ایمن، در

نیکوکاران قرار دادیم^۱.

از امام صادق (ع) نقل می‌کنند که حضرت یوسف (ع) در زندان از بیماران زندانی پرستاری و نیازهای آنان را برآورده می‌کرد.

مستندات و داده‌های تاریخی

سابقه‌ی پزشکی زنان در صدر اسلام

بررسی‌های تاریخی نشان از حضور زنان در عرصه‌ی دانش طب در صدر اسلام دارد، به طوری که در این دوره در کنار نام مردان طبیب، نام زنان نیز در عرصه‌ی پزشکی خودنمایی می‌کرده است.

زنان پزشک صدر اسلام

«زینب دختر بنی اُود» یکی از زنان طبیب این دوران است که از کارهای طبی و طبابت آگاه بوده و در مداوای زخم‌ها کاردان و در میان اعراب زمان خویش، به چشم‌پزشکی و درمان بیماری‌های چشمی اشتهار داشته است (۳). وی حتی مردان را نیز در حوزه‌ی خود یعنی چشم‌پزشکی معالجه می‌کرده است. هم‌چنین، درباره‌ی وی به نقل از ابوالفرج اصفهانی آمده است: «محمد بن خلف مرزبان به ما خبر داد که حماد بن اسحاق از پدرش و او نیز از کناسه و او نیز از پدرش و او نیز از جدش برای ما نقل کرد: من نزد زنی از قبیله اُود رفتم که درد چشم را معالجه کند و او سرمه‌هایی در چشم ریخت و گفت: قدری درازکش تا دارو در چشمت بگردد. من هم دراز کشیدم و به شعر شاعری مثل جسته و زمزمه کردم:

مختر می ریب المنون و لم ازر

طبیب بنی اود علی النای زینبا

«به فکر مُردن افتادی و منتظر مرگ هستی و در حالی که نزد طبیب بنی اُود که دور از محل تو و نامش زینب است نرفته‌ای». زینب چون این بیت را شنید، خندید و گفت: آیا

^۱ قرآن کریم، تفسیره سوره مبارکه سوره یوسف، آیه‌ی ۳۶

غزوات متعددی چون: أُحد، حُنین، خیبر و مُوته، مجاهدان را همراهی و یاری کرد (۹).

«الرَّبِيعُ بِنْتُ مَعُوذٍ» در بسیاری از غزوات شرکت داشت. وی کارهای مختلف چون آب‌رسانی، مداوای مجروحان و حتی انتقال مجروحان و شهدا به مدینه را انجام داده است (۱۰).

«أُمُّ زَيْدِ الْأَشْجَعِيَّةِ» به همراه گروهی از زنان برای همراهی رسول‌الله (ص) در غزوه‌ی خیبر آماده حرکت شدند. وقتی خبر به حضرت رسید، از آنان پرسیدند: به اجازه‌ی چه کسی آماده شده‌اید؟ گفتند: «خَرَجْنَا وَ مَعَنَا دَوَاءُ نَدَاوَى الْجَرْحَى وَ نَنَاوَلُ السِّهَامَ تَسْقَى السُّوَيْقَ وَ نَغْزَلُ الشَّعْرَ وَ نُعِينُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ». «خارج شدیم در حالی که دارو به همراه داریم تا مجروحان را مداوا کنیم و تیرها را بیاوریم و خمیر (نان) درست کنیم و طناب ببافیم و در راه خدا کمک کنیم». رسول خدا (ص) به آنان اجازه داده همراه سپاه حرکت کنند (۱۱). از سخنان ام‌زید، درمی‌یابیم یکی از کارهای مهم زنان در همراهی سپاه، برای درمان مجروحان و رسیدگی به آنان بوده است.

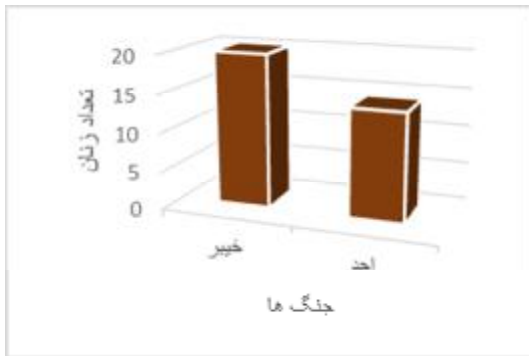
«أُمِّيَةُ بِنْتُ قَيْسِ غَفَّارِي» وی از زنانی است که در سن ۱۴ سالگی به اسلام گروید و در جنگ خیبر که ۱۷ سال داشت، شرکت کرد. رسول‌الله (ص) به او در جنگ وظایفی محول کرد که وی به‌خوبی آنها را انجام می‌داد (۱۲). به همین دلیل پیامبر جایزه‌ای به او اهدا کرد که گردن‌بندی بود که امیه تا زمان مرگ آن را از خود جدا نکرد و وصیت کرد آن را به همراهش دفن کنند (۱۳).

«نُسَيْبَةُ» یکی از پرستاران فداکار و نمونه‌ی زمان رسول‌الله (ص) بود. با این‌که زخم‌های زیادی از جنگ أُحد در بدن داشت، هنگامی که رسول‌الله (ص) فرمان حرکت به سوی دشمن را داد، با بستن زخم‌های خود تلاش فراوانی کرد که همراه مسلمین شرکت جوید، ولی جراحات فراوان توان رفتن را از او ربوده بود (۱۴).

انس بن مالک نقل می‌کند: بعد از جنگ أُحد، امام علی (ع) را نزد رسول‌الله (ص) آوردند، در حالی که شصت و چند زخم و جراحت بر بدن داشت. در این وقت رسول‌الله (ص) به «أُمِّ سَلِيمَةَ وَ أُمَّ عَطِيَّةَ» دستور دادند که زخم‌های حضرت را مداوا کنند و زخم‌های ایشان چنان بود که این دو گفتند: به خاطر فراوانی زخم‌ها و خون‌ریزی شدید، بر جان علی (ع) بیم‌ناک شدیم (۱۵).

برخی از زنان که به‌صورت حرفه‌ای در زمینه‌ی طب و درمان فعالیت می‌کردند نیز در جنگ‌های صدر اسلام شرکت داشتند. از جمله این زنان عبارت‌اند از: «رُفَيْدَةُ الْأَسْلَمِيَّةِ» که در جنگ خندق، رسول‌الله (ص) خیمه‌ای در نزدیکی مسجد به او اختصاص دادند و دستور دادند که مجروحان را به خیمه‌ی او بردند (۱۶). و زمانی که سعد بن معاذ مجروح شد، پیامبر دستور داد تا او را در خیمه‌ی رُفَیْدَةُ بگذارند و تا از او پرستاری کند و پیامبر در صبح و عصر از او عیادت می‌کرد. (۱۷) هم‌چنین، که رُفَیْدَةُ در جنگ بنی‌قُرَیظَه، مجروحین مسلمان را مداوا کرده است (۱۸).

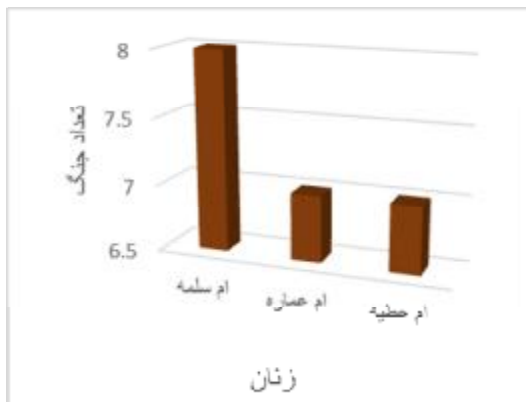
«كَعْبِيَّةُ بِنْتُ سَعِيدِ أَسْلَمِي» از دیگر زنان پرستار جنگ بود که غیر از ایام جنگ هم به پرستاری مجروحین مشغول بود. برای او در مسجد خیمه‌ای برافراشته بودند که به درمان مجروحان پردازد. وی از پرستاران سعد بن معاذ بود. کعبیه با وجود امکانات ناچیز، زخم‌های مجروحین را پانسمان و به ساختن داروهای ساده مبادرت می‌کرد و خدمات بهداشتی چشم‌گیری انجام می‌داد. در جنگ خیبر نیز حضور داشته و پیامبر نیز از غنائم، به او سهمی برابر یک سرباز جنگی داد (۱۳). او خواهر رُفَیْدَةُ بوده است؛ امکان دارد که هر دو از یک خیمه استفاده کرده‌اند (۱۹).

نمودار شماره‌ی ۱- نمایه‌ی بیش‌ترین حضور زنان در جنگ‌ها
(۲۰)

«أم‌عَمَّارَه» نیز با شرکت در هفت غزوه در رتبه‌ی دوم قرارداد (۲۱).

«أم‌عَطِيَه» در هفت جنگ به همراه رسول خدا (ص) رفته است و زن دیگری در شش جنگ برای مداوای مجروحین و مریض‌ها، پیامبر را همراهی کرد (۱۹).

نمودار شماره‌ی ۲ - نمایه‌ی معرفی نموداری زنانی که بیش‌ترین حضور را در جنگ‌ها داشته‌اند

جدول شماره‌ی ۱- نمایه‌ی اسامی زنان معروف در نبردهای مهم

جنگ	زنان
أحد	حضرت زهرا (س)، أم‌ایمن، حمنه، أم‌سلیمه، أم‌عَمَّارَه
خندق	زُفَیْده، أم‌سلمه، أم‌عطیه
خیبر	دختر قیس غفاریه، أم‌سلمه
حُتَین	أم‌سلیم

ویژگی‌های زنان شرکت‌کننده در جنگ‌ها

حضور زنان در نبردهای رسول‌الله (ص) عمدتاً برای کمک‌رسانی و امور درمانی بوده و برای تحقق این وظیفه می‌بایستی قابلیت آن را نیز داشته باشند. لذا با در کنار هم گذاشتن گزارش‌ها، در خصوص حضور زنان در جبهه‌های نبرد، چنین برمی‌آید که پیامبر (ص) به زنانی اجازه اعزام می‌دادند که مهارت لازم را برای اموری مانند مداوای مجروحان، طبخ غذا، دوختن مشک‌ها، و ... داشته‌اند و از شجاعت لازم نیز برای حضور در صحنه جنگ برخوردار بوده‌اند. تجربه از دیگر ملاک‌های شرکت در نبردها بود. ذکر اسامی زنانی خاص در چند نبرد نشان از اهمیت تجربه برای حضور در چند جنگ است.

حضور کمی زنان با قابلیت‌های پزشکی در جنگ‌های

صدر اسلام

غیر از نبرد بدر که گزارشی از حضور زنان در آن نشده، در غزوات دیگر بسته به اهمیت غزوه، گزارش‌هایی از شرکت زنان و ایفای نقش مؤثر آنان ارائه شده است. در منابع، دست‌کم نام ۳۴ زن در صحنه‌های نظامی دیده می‌شود، که در ۱۲ غزوه حضور داشته‌اند. (نمودارهای شماره‌ی ۱ و ۲)

«أم‌سَلَمَه» با شرکت در هشت غزوه (أحد، خندق، خیبر، حُدَیبیّه، فتح مکه، حُتَین، طَایِف و تَبُوک) بیش‌ترین حضور را داشته است.

نمونه‌هایی از حضور و عملکرد پزشکی زنان در جنگ‌های صدر اسلام

جنگ احد

جنگ احد در شوال سال سوم هجرت رخ داد. این غزوه، میان مسلمانان و قریش به رهبری ابوسفیان بود که با وجود این‌که در ابتدا، پیروزی نصیب مسلمانان شده بود اما به دلیل عدم اجرای دستورات پیامبر مبنی بر عدم خروج نیروهای بالای کوه، سرانجام پیروزی مسلمانان از دست رفت و بزرگانی چون حمزه، عموی پیامبر، در این نبرد شهید شدند (۲۲). در این جنگ، ۱۴ نفر از زنان انصار و مهاجر حضور داشتند که وظایفی مانند سقاگری (آب رسانی)، مداوای مجروحان، و طبخ غذا را برعهده داشتند.

به نقل از سهل بن سعد ساعدی: «هنگامی که کلاه خود در جنگ بر سر پیامبر خدا شکست، چهره‌ی وی به خون نشست و دندان رباعی ایشان نیز شکست. زمانی که علی (ع) با سپر، آب می‌آورد، فاطمه (س) از چهره ایشان خون را می‌شست. چون فاطمه دید خون بر چهره‌ی پیامبر بیشتر می‌شود، حصیری را سوزاند و خاکستر آن را بر زخم پیامبر خدا قرار داد و پس از آن، خون فرونشست (۲۳).

در شرح نبرد احد از عبدالله بن زیاد آمده است: «در آن روز، دست چپم زخمی شد. مردی همانند تنه نخل ضربتی بر من وارد آورد و بی‌آن‌که کارم را یکسره کند، مرا فرو گذاشت. در این هنگام، پیامبر خدا فرمود: زخم خویش را ببند. پس مادرم که باندهایی برای زخم‌ها آماده ساخته و به کمر خویش بسته بود، به سراغم آمد و زخم مرا بست. پس گفت: پسر! برخیز و با این مردمان پیکار کن. پیامبر خدا چون این وضع را دید، فرمود: ای ام‌عمار! چه کسی را این طاقت است که تو داری؟» (۳۱). به همراه داشتن پارچه‌هایی به‌عنوان باند در این روایت، جالب توجه است.

به نقل از محمد بن عمر: «ام‌عمار، دختر کعب، همراه با شوهرش، غزیه بن عمرو و دو پسرش در نبرد احد حضور

یافت. اول روز، مشک‌ی با خود برداشت و با سپاه اسلام همراه شد، بدان هدف که به مجروحان آب برساند. وی در آن نبرد، پیکار کرد و جانانه جنگید و دوازده زخم برداشت» (۲۱).

جنگ خندق

تاریخ وقوع این جنگ را در ذی‌القعدة سال پنجم هجرت دانسته‌اند. به دلیل صف‌آرایی گروه‌ها و حزب‌های مختلف از قبیل: مشرکان، یهودیان، بادیه‌نشینان، منافقان، و قریش برای مقابله با رسول خدا، احزاب نامیده شده است. این جنگ سرانجام به پیروزی مسلمانان بر احزاب انجامید (۲۲).

به نقل از ابن اسحاق: «پیامبر خدا، سعد بن معاذ را در خیمه‌ی زنی از خاندان اسلم قرار داده بود که او را «رُفیده» می‌نامیدند. او خیمه را در مسجد برافراشته بود و در آن، مجروحان را درمان می‌کرد و رایگان به مسلمانانی که گرفتاری داشتند، خدمت می‌کرد. رسول‌الله، هنگامی که در نبرد خندق، تیری به سعد اصابت کرد، به کسان وی چنین فرمان داده بود: او را به خیمه رُفیده ببرید تا وی را از نزدیک عیادت کنم (۱۷). به نقل از انس: «ام‌سلمه گفت: ای پیامبر خدا! آیا می‌توانم به همراه شما روانه پیکار شوم؟ فرمود: ام‌سلمه! جهاد بر زنان نوشته نشده است. ام‌سلمه گفت: مجروحان را درمان می‌کنم، چشم را علاج می‌سازم و آب می‌رسانم. فرمود: در این صورت، آری» (۲۳).

به نقل از ام‌عطیه انصاری: «همراه پیامبر خدا در هفت جنگ حضور یافتم. من در خیمه‌گاه آنان می‌ماندم و برایشان غذا آماده می‌کردم، مجروحان را درمان می‌ساختم و به پرستاری بیماران مشغول بودم» (۲۴).

جنگ خیبر

خیبر در سال هفتم هجرت توسط پیامبر (ص) فتح شد. در این نبرد نیز زنان حضور داشتند، چنانکه در این جنگ، «امیه» دختر قیس غفاریه با گروهی از بانوان نزد پیامبر آمدند و از او درخواست کردند به آنان اجازه دهد که با سپاه برای درمان زخمی‌ها حرکت کنند و هر کمکی که می‌توانند انجام

- نگهداری تدارکات و حمل تیر
- دفع حملات دشمن در صورت لزوم
- تشجیع و تشویق مردان به جنگ
- ممانعت فرار از جنگ
- طبخ غذا برای رزمندگان
- قتال و شرکت در نبرد
- تدارکات و پشتیبانی جبهه (۲۵).

جدول شماره ۲- نمایه اقدامات زنان در جنگ‌ها

قابلیت‌های زنان شرکت‌کننده در جنگ	
دسته اول: پشتیبانی	دسته دوم: درمانی
آب دادن به رزمندگان	معالجه‌ی زخمیان و آسیب دیدگان
نگهداری تدارکات و حمل تیر	پرستاری بیماران
دفع حملات دشمن در صورت لزوم	تهیه‌ی دارو
تشجیع و تشویق مردان به جنگ	انتقال مجروحان و شهدا به پشت جبهه
ممانعت فرار از جنگ	
طبخ غذا برای رزمندگان	
قتال و شرکت در نبرد	
تدارکات و پشتیبانی جبهه	

۲- دسته‌ی دوم: دربردارنده اقدامات امدادی و خدمات درمانی و پزشکی زنان در جنگ‌های عصر رسول خدا (ص) بوده است و اقدامات زیر را شامل می‌شده است.

- معالجه‌ی زخمیان و آسیب دیدگان: از وظایف مهمی که در این میادین به زنان واگذار می‌شد، معالجه‌ی مجروحان جنگ بود، ام‌عطیه می‌گوید: «من در هفت غزوه به همراه پیامبر (ص) شرکت کردم و علاوه بر انبارداری، معالجه‌ی مجروحین جنگی را نیز عهده‌دار بودم» (۲۱).
- پرستاری بیماران: از مسؤلیت‌های مهمی که زنان

دهند. رسول‌الله (ص) به آنان اجازه داد و بانوان وظایف خود را انجام دادند (۱۲).

در این باره به نقل از ام‌لسان اسلمی آمده است: «هنگامی که پیامبر خدا، آهنگ خبیر داشت، به حضور وی رسیدم و گفتم: ای پیامبر خدا! آیا می‌توانم با تو روانه شوم تا در آن‌جا مشک پاره‌شده‌ای را بدوزم، بیمار و مجروحی را - اگر خدای نکرده مجروحانی باشند - درمان کنم و پاسبان زاد و توشه باشم؟ رسول خدا (ص) فرمود: به برکت خداوند روانه شو؛ چه، دوستانی از تو و از دیگر کسان، [پیش‌تر] با من سخن گفته‌اند و من به آنان اجازه داده‌ام. اینک اگر خواستی، با خاندان خویش روانه می‌شوی و اگر هم خواستی، با ما. گفتم: با شما، فرمود: پس با ام‌سلمه، همسرم، همراه باش. پس من با ام‌سلمه بودم» (۲۱).

جنگ حنین

بعد از فتح مکه برخی از قبایل مشرکان هم‌چنان سرکش بودند. از جمله‌ی آنان، هوازن بود، که پیامبر (ص) در غزوه حنین با همراهی مردم مکه به جنگ با آنان پرداخت و این جنگ با پیروزی و به‌دست آوردن غنائم بسیار برای مسلمانان همراه بود (۲۲). از جمله عملکرد زنان می‌توان به روایات زیر اشاره کرد: ام‌سلمه از زنانی بود که در نبرد حنین در حالی که به عبدالله بن ابی طلحه، آبیستن بود، حضور یافت. او پیش‌تر در نبرد احد به تشنگان، آب می‌رساند و مجروحان را درمان می‌کرد (۲۱).

قابلیت‌ها و اقدامات پزشکی زنان در جنگ‌های عصر

پیامبر (ص)

قابلیت‌های زنان در جنگ‌های عصر پیامبر را می‌توان به دو دسته زیر تقسیم کرد: (جدول شماره ۲)

۱-دسته‌ی اول: را می‌توان شامل اقدامات پشتیبانی جهت تقویت سپاه اسلام و کمک‌رسانی برای تقویت جبهه مسلمان دانست، کارهایی نظیر:

- آب دادن به رزمندگان

خیبر برای مداوای مجروحین و کارهای دیگر رفتیم و پیامبر برای آنان سهمی از خرما اختصاص داد (۱۹). سنن ترمذی به نقل از یزید بن هرمز: نجاهی حروری به ابن عباس نوشت و از او پرسید: آیا پیامبر (ص) زنان را به نبرد می‌برد؟ آیا برای آنان سهمی مقرر می‌داشت؟ ابن عباس، در پاسخ او چنین نوشت: به من نامه نوشته‌ای و از من پرسیده‌ای که آیا پیامبر خدا زنان را به پیکار می‌برد؟ او زنان را به پیکار می‌برد و آنان بیماران را درمان می‌کردند و از غنیمت نیز بهره‌ای به آنها می‌دادند (۲۳).

نتیجه‌گیری

زنان در جنگ‌های صدر اسلام حضور چشم‌گیر داشته‌اند. این امر با اجازه‌ی رسول خدا (ص) بوده است و علاوه‌بر زنان خاندان پیامبر (ص)، زنان دیگر نیز حضور داشته‌اند. از جمله این بانوان می‌توان به حضرت فاطمه زهرا (س)، ام‌عطیه، ام‌سلمه، نسیمه، و ... اشاره داشت. این زنان تقریباً در همه‌ی جنگ‌های مهم و سرنوشت‌ساز پیامبر (ص) حضور داشته‌اند. بررسی منابع تاریخ اسلام حاکی از حضور زنان برای انجام امور پزشکی و درمانی است و در این زمینه نیز عملکردی موفق داشته‌اند. در این میادین علاوه‌بر نقش پشتیبانی جبهه‌های نبرد و اقداماتی مانند تهیه غذا و جمع‌آوری و نگهداری سلاح‌هایی مانند تیر و غیره، خدمات ارزشمند پزشکی و درمانی را ارائه می‌کردند. از این قبیل می‌توان به پرستاری از مجروحان و مصدومان جنگ، تهیه دارو برای آنان، درمان بیماران و آسیب دیدگان جنگ اشاره نمود. اسامی زنان حاضر در جنگ‌های مختلف نشان از اهمیت تجربه و حتی شجاعت شخصی برای همراهی در نبرد بوده است. این امر علاوه بر قابلیت‌های درمانی و مراقبتی بوده است. از این حضور پررنگ زنان در روزگار صدر اسلام می‌توان چنین نتیجه گرفت که زنان علاوه‌بر امور شخصی و خانوادگی خویش در عرصه‌های مهم و سرنوشت‌ساز اسلام نقش و عملکرد بارز و درخور توجه داشته‌اند و برای یاری

عهده‌دار آن بودند، وظیفه‌ی پرستاری از بیماران جبهه بود. زنانی چون ام‌عطیه، معاذه غفاریه، ام‌سنان اسلمیه علاوه‌بر مسؤولیت معالجه‌ی مجروحین، وظیفه‌ی پرستاری بیماران را نیز عهده‌دار بودند (۲۶).

- تهیه‌ی دارو: ام‌ایبه گوید: «یکی از کارهای ما در جنگ خیبر تهیه دارو برای معالجه‌ی رزمندگان مجروح بود» (۲۷).
- انتقال مجروحان و شهدا به پشت جبهه: ربیعہ بنت معوذ بن عقراء، از زنان متعهدی است که چنین مسؤولیتی را عهده‌دار بود. وی می‌گوید: «آنگاه که با رسول خدا (ص) در جنگی شرکت می‌جستیم به رزمندگان خدمت کرده، آنان را سیراب می‌کردیم و مجروحان را به مدینه انتقال می‌دادیم» (۱۰).

پاداش خدمات پزشکی زنان در جنگ‌های پیامبر (ص)

زنان با میل و رضایت خویش و بدون چشم‌داشت، پیامبر (ص) را در نبردهایشان برای خدمات پزشکی و امداد رسانی همراهی می‌کردند. حضرت محمد (ص) برای آنان نیز سهمی از غنائم مانند مجاهدان مرد قرار داده بودند. لذا رسول خدا (ص) نه تنها زنان را در جنگ‌ها شرکت می‌داد و به آنها مسؤولیت واگذار می‌کرد، بلکه از غنائم به‌دست‌آمده برای آنان سهمی منظور می‌کرد. چنان‌که در غزوه‌ی خیبر، بخشی از غنائم را میان ایشان تقسیم کرد (۲۱). در غزوه بنی‌قریظه (سال پنجم) نیز، زنی به نام «نسیمه» حضور داشت و از غنائم سهمی برد (۲۸).

هم‌چنین، آمده است که در نبرد خیبر به هر زن حاضر، سهم یک مرد تعلق گرفت. ابن سعد، نام زنانی را که از غنائم خیبر سهمی به آنها اختصاص داده شد را ذکر کرده است (۲۱). بنا بر نقلی، در خیبر دو زن باردار حضور داشتند که هر دو، بین راه وضع حمل کردند و پیامبر برای نوزادان و مادرانشان پاداش ویژه‌ای قرارداد (۲۹).

از ام‌ایبه نقل است که گفت: من با پنج زن دیگر در جنگ

کاربرد تحقیق

کاربرد این پژوهش در دو حوزه‌ی فردی و اجتماعی است. در حوزه‌ی فردی، پیاده‌سازی سیره‌ی پیامبر (ص) در زندگی خصوصی هر فرد می‌تواند راه‌گشا و سازنده باشد. در زمینه‌ی اجتماعی نیز این پژوهش به جهت نمایاندن حضور زنان و خدمات درمانی، پشتیبانی و امدادی آنان در عصر نبوی، ضمن حفظ ارزش‌های خانوادگی و شخصی که اسلام برای زنان مشخص کرده، می‌تواند تبیین بهترین الگو برای زنان جوامع اسلامی امروزی باشد. لذا این‌گونه تحقیقات در حوزه، مطالعات اسلام، تاریخ اسلام، و نهادهای اسلامی در جهت ارائه‌ی الگوهای اسلامی می‌تواند کاربرد داشته باشد.

رساندن به اسلام و پیامبر در مردانه‌ترین عرصه‌های آن روزگار یعنی آوردگاه‌های نبرد حضور داشته‌اند و به ایفای نقش پرداخته‌اند. بر اساس بررسی‌های انجام شده، می‌توان دریافت که پیامبر حتی به این زنان حاضر در عرصه‌ی درمان و امداد جنگ‌های صدر اسلام سهم نیز داده‌اند. لذا با توجه به مطالب یادشده می‌توان از نمونه‌های تاریخی برای تبیین الگوهای اسلامی در جهان امروز بهره گرفت.

منابع

- 1- Majlesi MB. [Bahar al-Anvar]. Beirut: Al-Vafa Institute; 1983, vol.76, p. 368. [in Arabic]
- 2- Majlesi MB. [Bahar al-Anvar]. Beirut: Al-Vafa Institute, 1983, vol.81, p. 217. [in Arabic]
- 3- Ibn Abi Asibameh. [Uyun al-Anba Men Tabaqat al-Atteba]. Ghasban SJ, Najm Abadi M, eds. Beirut; p.181. [in Arabic]
- 4- Ibn Khatib M. [Al-ehata Fi Akhbar Gharnata]. Tavit SYA, eds. Beirut: Dar al-Kotob al-Elmiya; vol.1, p. 265-6. [in Arabic]
- 5- Elgood C. [The history of medicine in Iran]. Translated by Javidan M. Tehran: Eghbal Publication; 1973. [in Persian]
- 6- Bokhari M. [Al-Jameh a-Tashih. Mohebuddin, ed. Beirut: Dar Haya Atrath al-Arabi; vol. 3, p. 109. [in Arabic]
- 7- Kahaleh OR. [A'lam al-Nisa]. Beirut : Al-Resala Institute; 1982, vol., p.269. [in Arabic]
- 8- Ibn Abdulbar AO. [Al-Estiab Fi Ma'rafa a-Ashab]. Al-Bajavi AM, ed. 1992, vol.8, p. 1947 [in Arabic].
- 9- Zahbi Sh. [Sair A'lam al-Nobala]. Beirut: Al-Resala; 1986, vol.2, p. 224. [in Arabic]
- 10- Ibn Asir E. [Asad al-Ghaba]. Movaz AM, ed. Beirut: Dar al-Kotob al-Elmiya; 1995, vol.5, p. 452. [in Arabic]
- 11- Asqalani A. [Al-Esaba Fi Tamiz al-Sahabah]. Translated by Abdul Mojoud AA, et al. Beirut: Dar al-Kotob al-Elmiya; 1995, p. 235. [in Arabic]
- 12- Afifi A. [Al-Mara al-Arabiya Fi Jahelitaha va Eslamaha]. Cairo: Lemaktaba al-Tejariya al-Kubra; 1971, vol. 2, p. 44-46. [in Arabic]
- 13- Gholipour FS. [Zanane Faale Asre Peyambar (Sadre Islam)]. J Shamim Yas 2006,; 44: 35. [in Persian]
- 14- Vaqedi AM. [Al-Maghazi]. Jones M ed. Beirut: Insitute of Al-Elmi Al-Matbuat; 1989; vol. 1, p. 270. [in Arabic]
- 15- Majlesi MB. [Bahar al-Anvar]. Beirut: Institute Al-Vafa; 1983, vol. 1, p. 41. [in Arabic]
- 16- Ibn Abdulbar AO. [Al-Estiab Fi Ma'rafa a-Ashab]. Al-Bajavi AM, ed. 1992, vol. 4, p. 1838. [in Arabic]
- 17- Ibn Hisham AM. [Sirat a-Nabova]. Al-Saqa M, et al. eds. Qom: Mehr Publication; 1984, vol. 3, p. 250. [in Arabic]
- 18- Ali J. [Fi Almfs]. Beirut: Darahya' Altras Arabi; 1976, part II, vol. 8, p. 389. [in Arabic]
- 19- Ameli JM. [Adabe Tib va pezeshti Dar Islam ba Mokhtasari az Tarikhe Tib]. Translated by Rashedi L, Barzegari Bafghi H. Qom: Moasesehe Nashr aa Tahghighate Ahle Beit; 2002, p. 58. [in Persian]
- 20- Beihaghi A. [Dalael al-Nabova]. Gha'aji A, ed. Beirut: Dar al-Kotob al-Elmiya; 1984, vol. 3, p. 214. in Arabic]
- 21- Ibn Sa'ad M. [Al-Tabatqat al-Kubra]. Ata AM, ed. Beirut: Dar al-Kotob al-Elmiya; 1990, vol. 8, p. 303. [in Arabic]
- 22- Jafarian R. [Tarikhe Siyase Islam]. Qom: Entisharate Dalile Ma; 2008, vol.1, p. 504-522. [in Persian]
- 23- Mohmmadi Rayshahri M, Khoshnasib, et al. [Danishnameh Ahadise Pezeshti]. Translated by Saberi H. Qom: Moasesehe Ilmi va Farhangi; 2006, p. 187. [in Persian]
- 24- Al-Hojaj M. [Al-Jameh Al-Tashih]. Beirut: Dar Al-Ma'rafa; vol.5, p. 142-147. [in Arabic]
- 25- Jalali S. [Derakhsheshe Zanene Mosalman dar Arsehe Ilm va Farhang dar Sadre Islam]. Masjed 2006; 99: 58-62. [in Persian]
- 26- Kahaleh OR. [A'lam al-Nisa]. Beirut: Moasseseh Al-Resala; 1982, vol. 5, p. 61. [in Arabic]
- 27- Motaghe Hindi A. [Knzalmaal fi Sonnal A-laqval va Al-afal], 5th edition. Beirut: Moasesehe Al-Rahl; 1995, vol.4, p.345. [in Arabic]
- 28- Vaqedi AM. [Al-Maghazi]. Jones M, ed. Beirut: Moasesehe Al-Elmi Al-Matbuat; 1989, vol. 2, p 574. [in Arabic]
- 29- Tayyebi N. [Barreseye Shivehaye Raftare Peyambar ba zanan]. Proceedings of International Conference on Studying the Prophet's Tradition. Isfahan, University of Isfahan. 2006. vol.3. p.759. [in Persian]

Medical presence of women in battles of Prophet Muhammad (PBUH)

Hamid Hajianpour¹, Zeinab Karimi^{.*2}

¹Associate Professor, Department of History, Shiraz University, Shiraz, Iran;

²PhD Student of History of Islam, Shiraz University, Shiraz, Iran.

Abstract

Women are the epitome of affection and are therefore suited for the caregiver role by nature. In Prophet Muhammad's era, women entered one of the toughest and perhaps most masculine areas of social life, that is, the battlefield. Prophet Muhammad permitted and endorsed the presence of women in battles, and appointed troops of women to accompany him to war for the purpose of providing nursing and medical care. The importance of this issue lies in recognition of the role of Muslim women in social arenas such as battlefields. This study aims to: a) investigate the medical role and performance of women during wartime in Prophet Muhammad's era, and b) describe the medical function of women in the Prophet's battles while introducing some who have been active in this domain.

This was an analytic/descriptive study conducted by collecting note cards from library resources. Our findings showed that women had a significant presence in battles during the early stages of Islam, and as historical evidence confirms, they appeared in the caregiver role by the permission of Prophet Muhammad. Moreover, women's presence was not due to a shortage of men in the battlefield, but rather because of their abilities in the field of medicine and healthcare, where they succeeded in offering a remarkable performance.

Keywords: Prophet Muhammad's era, women, medical care, war

---

*Email: zeinabkarimi24@yahoo.com